
SPÓŁECZNA OPIEKA NAD CMENTARZAMI ŻYDOWSKIMI – ZARYS PROBLEMATYKI Z OBSZARU MAZOWSZA

ZDEB Katarzyna ¹

¹ Katarzyna Zdeb, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich
<https://orcid.org/0000-0002-4753-9295>

ABSTRAKT: Cmentarze ludności żydowskiej to niknący element krajobrazu kulturowego. Ze względu na intensywne działania dewastacyjne prowadzone w latach 1939 – 1945 oraz trudne losy powojenne we współczesnych granicach Polski zachowało się nieco ponad 2000 cmentarzy. Ich stan zachowania jest zróżnicowany – od uporządkowanych i dostępnych po całkowicie pozbawione widocznych zarysów w terenie. Szansą na ich przetrwanie, a przede wszystkim na przywrócenie pamięci o nich są lokalne społeczności zaangażowane w przywracanie pamięci o swoich regionach. Istotną rolę w procesie dbania o ten element dziedzictwa kulturowego odgrywają społeczni opiekunowie zabytków – osoby podejmujące działania, których celem jest zachowanie wartości zabytków, dbanie i utrzymywanie ich w możliwie najlepszym stanie. Są to osoby głęboko zaangażowane i przeświadczone o wartościach nie tylko historycznych lecz również społeczno-sentymentalnych tych miejsc. Chęć przywrócenia pamięci dotyczy nie tylko samych cmentarzy, lecz również dawnej społeczności żydowskiej, która niegdyś była częścią społeczności mieszkańców.

SŁOWA KLUCZOWE: cmentarze żydowskie, dziedzictwo judaistyczne, społeczni opiekunowie zabytków, opieka cmentarz

Wprowadzenie

Cmentarze ludności żydowskiej to niknący element krajobrazu kulturowego. Ze względu na intensywne działania dewastacyjne prowadzone w latach 1939 – 1945 oraz trudne losy powojenne we współczesnych granicach Polski zachowało się nieco ponad 2000 cmentarzy. Ich stan zachowania jest zróżnicowany – od uporządkowanych i dostępnych po całkowicie pozbawione widocznych zarysów w terenie. Szansą na ich przetrwanie, a przede wszystkim na przywrócenie pamięci o nich są lokalne społeczności zaangażowane w przywracanie pamięci o swoich regionach. Istotną rolę w procesie dbania o ten element dziedzictwa kulturowego odgrywają społeczni opiekunowie zabytków – osoby podejmujące działania, których celem jest zachowanie wartości zabytków, dbanie i utrzymywanie ich w możliwie najlepszym stanie. Są to osoby głęboko zaangażowane i przeświadczone o wartościach nie tylko historycznych lecz również społeczno-sentymentalnych tych miejsc. Chęć przywrócenia pamięci dotyczy nie tylko samych cmentarzy, lecz również dawnej społeczności żydowskiej, która niegdyś była częścią społeczności mieszkańców.

Cmentarz w judaizmie

Zwyczaje pogrzebowe w kulturze judaistycznej wywodzą się bezpośrednio z Tory „Prawa”, a także z Talmudu¹ (zawierającego objaśnienia sposobu życia zgodnego z „Prawem”). Na tych wytycznych oparto założenia dotyczące terenu przeznaczanego do pochówków, sposobu grzebania zmarłych oraz ustawiania płyt nagrobnych. Tradycje te wywodzą się z Księgi Rodzaju (23, 9 i 19 oraz 3, 19), gdzie opisano pochówek Sary, żony Abrahama. Dlatego też cmentarze w judaizmie określane są mianem „domu wieczności” (hebr. *bet almin*), „domu świata (wiecznego)” (hebr. *bet olam*) i „domu życia” (hebr. *bet chajim*), a także „święte miejsce” (*hajlike ort*)², co podkreśla sacrum miejsca, jak i wskazuje na postrzeganie kirkutów jako miejsc pozwalających przejść między światami (ze świata żywych od Szeolu)³. Z tego względu cmentarze wałem ziemnym, rowem (np. cmentarz w Popowie Kościelnym, woj. mazowieckie) lub murem⁴. Zakazy dotyczące postępowania z cmentarzami, wynikające ze spisanych *halach* (komentarze z zakazami i nakazami, które objaśniają zapisy Talmudu i wskazujące drogę życia)⁵, odnoszą się do rozkopywania grobów i przenoszenia szczątków ludzkich w inne miejsce niż pierwotny pochówek oraz prowadzenia prac budowlanych, które polegają na rozkopywaniu ziemi w obrębie cmentarza. Ponadto w Talmudzie nie ma pojęcia „likwidacji” cmentarza,

¹ Zarówno w Talmudzie jerozolimskim (IV-V w. n.e.) i babilońskim (V-VI w. n.e.).

² Wirtualny Sztetl Internet: <https://sztetl.org.pl/pl/sloownik/cmentarz> (wgląd 09.02.2023); Bednarek M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944 – 2019*. Kraków, Budapeszt, Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.

³ Krajewska M. (1986). Znad grobów Żydów polskich, [w:] B. Wodecki, E. Śliwka (red.), *Religia i kultura żydowska. Materiały z sesji judaistycznej*. (114-126). Pieniężno.

⁴ Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEŹI”. Cmentarze żydowskie w Polsce. <http://cmentarze-zydowskie.pl>, dostęp: 05.02.2023

⁵ Bednarek M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944 – 2019*. Kraków, Budapeszt, Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.

ponieważ nie można zmienić przeznaczenia terenu i zaadaptowania go do innych celów⁶. Dla istnienia kirkutu istotna jest obecność pochówków poniżej poziomu gruntu i nie jest zależna od stanu zachowania (lub całkowitego braku) nagrobków i ogrodzenia terenu. Dlatego też groby nie są wtórnie wykorzystywane, lecz w sytuacji, gdy pochówkami zostanie wypełniony cały teren cmentarza, nasypywana jest dwumetrowa warstwa piasku na istniejące groby i dopiero w tej warstwie chowani są kolejni zmarli⁷.

Samo utrwalenie pamięci o zmarłych jest powinnością całego Narodu⁸, ponieważ jest podstawą tożsamości kulturowej i historycznej, jak również stanowi podwaliny społeczności⁹.

Dewastacja cmentarzy żydowskich (wojenna i powojenna)

W latach 1939 – 1945 r. na terenie okupowanej Polski można wydzielić trzy rodzaje dewastacji cmentarzy ludności żydowskiej. Pierwszą grupę stanowią profanacje cmentarzy wykonywane na polecenie i pod nadzorem nazistów. Na kirkutach przeprowadzano pseudoekshumacje, polegające na niszczeniu nagrobków i trumien, a następnie wydobywaniu ludzkich szczątków. Rozbierane i rozkopywane były *ohele*, a jamy grobowe przeznaczano na latryny. Rozkopanie grobów i otwieranie trumien miało na celu umożliwienie okradzenia zwłok. Ograbione szczątki były rozbijane i/lub palone na terenie cmentarzy¹⁰. Zniszczenia na terenie cmentarzy związane były także z działaniami wojennymi prowadzonymi na ich terenie lub w bezpośrednim sąsiedztwie. Macewy niszczyły na skutek bombardowań i pocisków czołgowych. Na kirkutach, ze względu na ich lokowanie na wzniesieniu, zakładano punkty obronne, kopano okopy i magazyny na amunicję¹¹.

W tym czasie zaczęło obowiązywać zarządzenie, w którym nakazano usuwanie pomników z kirkutów. Macewy wykorzystywano do utwardzania dróg, chodników i krawężników, jak również jako materiał budowlany dla hangarów na lotniskach, szkół i arsenałów oraz służyły do umacniania tam rzecznych, fundamentów domów i podwórek. Nagrobki stawały się także podstawowym budulcem obozów, np. w Majdanku i Treblince macewami wyłożono drogi. Dewastacja nagrobków związana była także z rozbijaniem ich i przerabianiem na inne nagrobki lub tarcze szlifierskie.

⁶ Wytyczne Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy.

⁷ Taka sytuacja miała miejsce na po wypełnieniu terenu cmentarza w Warszawie położonego przy ul. Okopowej; por. Bednarek M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944 – 2019*. Kraków, Budapeszt, Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.

⁸ *Met micwa* – obowiązek pochówku zmarłej osoby.

⁹ Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trziński, A. (2018). *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*. Lublin: Studia Pamięci; Bednarek M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944 – 2019*. Kraków, Budapeszt, Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.

¹⁰ Bergman E., Jagielski J. (2012). Ślady obecności. Synagogi i cmentarze, [w:] M. Adamczyk-Garbowska, F. Tych (red.) *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944-2010*. (471-792). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

¹¹ Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEZI”.

Cmentarze żydowskie były niszczone także przez okoliczną ludność, która pozyskiwała z ich terenów drewno, wycinając drzewa wraz z korzeniami, a macewy stanowiły element uzupełniający do dróg oraz fundamentów domów i stodół. Ogrodzenia rozbierano, ponieważ również stanowiły element budowlany do wtórnego użytku. Teren cmentarzy ulegały adaptacji na nowe funkcje, jak np. pola uprawne, pastwiska lub tereny, które zalesiano¹².

W latach 50. XX w. nastąpiło odebranie własności gminom żydowskim – majątki te określano jako „mienie pożydowskie” oraz „mienie bez właściciela”. Organizacje religijne i wyznaniowe przeszły pod zarządzanie administracji państwowej. Również cmentarze żydowskie dostały nowe określenie, tzn. „cmentarze pożydowskie”¹³.

Nowe przepisy dotyczące cmentarzy, zawarte w Ustawie 1959 r. pozwoliły na zamykanie, likwidację i zmianę funkcji terenów cmentarzy żydowskich. Wywłaszczenie cmentarzy prowadzono niezgodnie z prawem religii judaistycznej, lecz także nie przestrzegano samych zapisów ww. ustawy. Od wprowadzenia ww. ustawy teren cmentarny mógł zostać przemianowany na nowy cel po upływie 40 lat od ostatniego pochówku¹⁴, a co za tym idzie najstarszy pochówek musiał odbyć się w roku 1919¹⁵. Nie było to zgodne z prawdą, ponieważ do roku 1939 r. na kirkutach odbywały się pogrzeby. Ponadto, zgodnie z zapisami „Prawa” – cmentarz pozostawał cmentarzem póki w jego obrębie znajdowały się pochowane ludzkie szczątki. Natomiast nowi „właściciele” przekazywali tereny cmentarzy pod zabudowę¹⁶, np. nowych osiedli albo przeznaczały te tereny na park miejski¹⁷. Teoretycznie było to powiązane z nakazem przeprowadzenia ekshumacji¹⁸.

Cmentarze wyznaniowe, także ludności żydowskiej, zostały narażone na zniszczenie także ze względu na przeprowadzenie na terenie Ziemi Odzyskanych „akcji repolonizacji”. Na podstawie Okólnika 18 z 1948 r. wydanym przez Ministerstwo Ziemi Odzyskanych, Komitet Żydowski został wezwany do usunięcia z nagrobków napisów w j. niemieckim. W celu ochrony macew, zaczęto obracać je inskrypcjami do dołu. Podstawą do zmiany przeznaczenia terenu było potwierdzenie nieużytkowania cmentarza, np. gdy na jego obszarze znajdowało się pastwisko. Tym samym legitymizowano działania niezgodne z ustawą, ponieważ podstawą do zamknięcia cmentarza stało się użytkowanie terenu niezgodnie z jego pierwotnym przeznaczeniem (miejscem grzebania zmarłych)¹⁹.

¹² Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEŻI”.

¹³ Forecki P. (2015). „Mienie pożydowskie” jako figura polskiego dyskursu publicznego. *Środkowoeuropejskie studia polityczne*, (4), 75-90.

¹⁴ Art. 6 ust. 1 Ustawie z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych.

¹⁵ W niektórych przypadkach pochówki trwały do 1942 r.; Urban K. (2006). *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944-1966* (wybór materiałów). Kraków; Bednarek M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944 – 2019*. Kraków, Budapeszt, Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.

¹⁶ Teren cmentarza w Węgrowie, woj. mazowieckie.

¹⁷ Cmentarz w Gostyniu, woj. wielkopolski.

¹⁸ Art. 6 ust. 2, Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. 1959 Nr 11 poz. 62.

¹⁹ Bednarek M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944 – 2019*. Kraków, Budapeszt, Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.

W Okólniku nr 30 Ministerstwa Gospodarki Komunalnej z dnia 13.09.1956 r. zawarto informacje o możliwości wtórnego wykorzystania nagrobków z zamkniętych lub zaniebanych terenów cmentarnych, np. w celu wzniesienia mauzoleów lub przeniesienia nagrobków na cmentarze wojenne. W 1964 r. wydano Okólnik Ministra Gospodarki Komunalnej, w którym określono konieczność zamykania nieczynnych cmentarzy wyznaniowych, w tym kirkutów, które stały się własnością Państwa. W Okólniku stwierdzono, że cmentarze żydowskie powinny zostać zamknięte ze względu na przedawnienie oraz zasiedzenie (użytkowanie w inny sposób niż pierwotny)²⁰.

Przejmowane tereny kirkutów zostały przekształcone na parki lub boiska szkolne, baseny lub ośrodki wypoczynkowe, a także wznoszono zabudowania – bloki mieszkalne (np. Węgrów i Puławy). Nagrobki wykorzystywano jako źródło kamiennego budulca (jak w przypadku Grodziska Mazowieckiego) oraz miejsce do pobierania piasku (Popowo Kościelne).

Pomimo zapisów znajdujących się w Ustawie z 1959 r.²¹ oraz Okólników wydawanych w latach 60. i 70. XX w., nie przestrzegano konieczności przeprowadzenia ekshumacji, gdy cmentarze miały zostać przekształcone na inny cel. Krzysztof Bielawski przytoczył przykłady kirkutów, m. in. w Mielcu, Białej Podlaskiej, Płońskie były likwidowane bez przeprowadzenia wcześniejszej ekshumacji. Częściowa likwidacja miała miejsce także na cmentarzu Bródnowskim.

Jednym z przykładów zniszczonych cmentarzy jest ten położony w Nowym Dworze Mazowieckim (ul. Akacja 17, gm. *loco*). Został on założony najprawdopodobniej ok. 1780 r., chociaż pierwsza potwierdzona w źródłach historycznych wzmianka pochodzi z 1829 roku. Ostatni prawidłowo wykonany pochówek odbył się w 1939 r. Natomiast w 1941 r. na terenie cmentarza dokonano egzekucji, a zabite osoby zostały pogrzebane w nieoznakowanym dole. Po 1945 r. z terenu cmentarza wybierano piach, a macewy wtórnie wykorzystywano do prac budowlanych²². W 1958 r. została uchwalona przez Prezydium Miejskiej Rady Narodowej decyzja o zamknięciu oraz likwidacji cmentarza, jednakże konieczne okazało się wszczęcie ponownej procedury w tej sprawie w 1961 r. Rok później Minister Gospodarki Komunalnej wydał decyzję o zamknięciu cmentarza, a w 1994 r. część cmentarza została przeznaczona pod zabudowę domów jednorodzinnych.

Również cmentarz w Górze Kalwarii (ul. Zakalwaria, gm. *loco*) uległ silnej dewastacji.

W 1821 r. powstała na tym terenie gmina żydowska. Na początku XIX w. został założony kirkut w sąsiedztwie cmentarza katolickiego. W źródłach historycznych pierwsze wzmianki o cmentarzu pojawiają się w spisie budżetu miasta z lat 1827-1832.

W 1939 r. wprowadzono pierwsze represje skierowane wobec ludności żydowskiej, zabraniając prowadzenia handlu, a także zajmowania się hodowlą i rzemiosłem. W 1940 r. do Góry Kalwarii trafili przesiedleńcy z sąsiednich miejscowości oraz Łodzi. W drugiej połowie roku zostało założone getto w obrębie dawnej dzielnicy żydowskiej. Getto zlikwidowano w lutym 1941 r.,

²⁰ Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEZI”.

²¹ Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. 1959 Nr 11 poz. 62.

²² <http://cmentarze-zydowskie.pl/nowydworm.htm>

a społeczność przewieziono do Warszawy, a następnie wywieziono do Trebłinki²³. macewy wywieziono, aby następnie wykorzystać je jako materiał budowlany. Zdeastowano także otoczenie cmentarza, bramę i dom przedpogrzebowy. Zbezczeszczone również groby cadyków i rozebrano ohel. W latach 1939-1945 na terenie kirkutu przeprowadzono masowe egzekucje ludności pochodzenia żydowskiego, a ich ciała zakopano w nieoznakowanych grobach²⁴. Nieliczne macewy zachowały się na terenie cmentarza, lecz większość została odnaleziona w trakcie prac remontowanych prowadzonych w okolicy nekropolii²⁵.

Natomiast w latach 80. XX w. zaczęto wprowadzać zakazy dewastacji cmentarzy żydowskich, aby zapewnić im szansę na odnowienie i uporządkowanie. W 1981 r. powołano Społeczny Komitet Opieki nad Cmentarzami i Zabytkami Kultury Żydowskiej, którego prace dotyczyły spisu kirkutów. W 1983 r. powstała Międzynarodowa Komisja do Spraw Cmentarzy Żydowskich i rozpoczęto prace porządkowe na terenach cmentarnych, które finansowano, m.in. ze środków Generalnego Konserwatora Zabytków²⁶. Rozpoczęto także wykonywanie rejestracji kirkutów, którym zarządzała Fundacja Rodziny Nissenbaumów. Działania Fundacji doprowadziły do podtrzymania tradycji o kulturze judaistycznej sprzed II wojny światowej, poprzez projektowanie i współfinansowanie pomników męczeństwa ludności żydowskiej. Prace na terenach kirkutów pozwoliły na ich oczyszczenie, uporządkowanie oraz wydzielenie terenu cmentarza poprzez grodenie, co przyczyniło się do zwrócenia uwagi na wyjątkowy charakter tych miejsc²⁷.

Niestety, pomimo podjętych starań, nadal zdarzy się przypadki niszczenia cmentarzy.

K. Bielawski opisał przypadki cmentarzy, które doprowadzono do kompletnej dewastacji przez zaplanowane inwestycje:

- kirkut w Wiślicy zniszczony został przez budowę obwodnicy,
- w Biłgoraju na kirkucie wybudowano liceum,
- kirkut w Kaliszu został zdeastowany przez przeprowadzenie linii ciepłowniczej²⁸.

Przytoczone działania doprowadziły do wydania przez Urząd Rady Ministrów (1990 r.) pisma do wojewodów, w którym nakazano ochronę cmentarzy ludności żydowskiej, ich poszanowanie i zapewnienie im przetrwania bez względu na naziemne pozostałości lub ich brak. Nowelizacja uchwały o cmentarzach, wprowadzona w 1991 r. wskazała na konieczność uzyskania zgody właściciela terenu nieużytkowanego cmentarza (gminy wyznaniowej) w przypadku chęci przekształcenia obszaru na inny cel niż grzebalny. Nastąpiło także reaktywacja gmin żydowskiej,

²³ <https://zabytek.pl/pl/obiekty/gora-kalwaria-cmentarz-zydowski>

²⁴ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/384-gora-kalwaria/114-cmentarze/13451-cmentarz-zydowski-w-gorze-kalwarii-ul-zakalwaria>

²⁵ O kirkut dbał Feliks Wolf Karpman, a obecnie cmentarzem zajmuje się Mateusz Blicharz Prajs.

²⁶ Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEZI”.

²⁷ „Celem fundacji jest ratowanie śladów kultury żydowskiej na polskiej ziemi [...] Działalność taka służy sprawie najwyższej wagi, zarówno dla całej wspólnoty żydowskiej na świecie, jak i dla narodu polskiego, gdyż utrwała wielowiekowe związki kulturowe aby świadectwa i pamięć o nich przetrwała”, www.nissenbaum.pl.

²⁸ Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEZI”.

które w 1992 r. zrzeszono w Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich, bezpośrednio przełożyło się na restytucję ich przedwojennego mienia (od 1997 r.) – w tym również przywrócenie prawa własności do cmentarzy²⁹. W tym miejscu należy podkreślić, że cmentarze wyznaniowe zostały objęte również ochroną na mocy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r. (art. 6, ust. 1, pkt. 1) – cmentarze objęto ochroną i opieką. W 2017 r. z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego wystosowało pismo do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków, w którym stwierdzono, że kirkuty są własnością gmin żydowskich. Podkreślono również, że cmentarze te mają wartość zabytkową ze względu na ich wartość historyczną, a także zaznaczono ich wyjątkowość ze względu na bycie miejscem złożenia zwłok. Formami ochrony dla cmentarzy stały możliwości wpisu do rejestru zabytków i uwzględnienie ich w planie zagospodarowania przestrzennego, natomiast w celu zewidencjonowania zasobów gminnych, kirkuty zaczęto wpisywać do ewidencji zabytków i zakładać karty cmentarzy. Działanie te oparte były na zebraniu danych w trakcie prospekcji terenowej i zadokumentowaniu stanu zachowania cmentarzy. Wskazano także konieczność objęcia ochroną całego terenu, nazwanego „strefą grzebalną”, co umożliwiło objęcie ochroną obszarów, na których nie zachowały się nagrobki.

Działania społeczne w inwentaryzacji i ochronie

Współcześnie podejmowane są liczne inicjatywy, których celem jest uporządkowanie cmentarzy, odnalezienie i renowacja macew oraz odpowiednie upamiętnienie miejsc pochówku i samych zmarłych. W latach 2017-2018 prowadzono działania zainicjowane przez Narodowy Instytut Dziedzictwa we współpracy ze Związkiem Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP, Żydowskim Instytutem Historycznym i Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN³⁰, które miały na celu przygotowanie wykazu wszystkich cmentarzy oraz odpowiednie ich oznakowanie³¹ i ułatwienia dotarcia do nich³². W przypadku niektórych cmentarzy w ramach akcji inwentaryzacji i udostępniania informacji o nich poprzez zamieszczanie na tablicach informacyjnych kodów QR. Po zeskanowaniu kodu następuje przekierowanie na stronę zabytek.pl, bezpośrednio do zakładki odpowiadającej właściwemu cmentarzowi. W przypadku Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz Muzeum POLIN prace nad gromadzeniem danych oraz zbieranie materiałów o stanie zachowania tych obiektów jest niejako narzucone przez profil obu instytucji. Ich misją jest zachowanie, upamiętnienie i popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym. Natomiast obie wspomniane fundacje są inicjatywą oddolną – powołaną przez zainteresowanych społeczników.

²⁹ Odnosiło się to do cmentarzy, które przed 01.09.1939 r. stanowiły własność gmin żydowskich.

³⁰ Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEZI”.

³¹ Np. cmentarz w Broku i Górze Kalwarii zostały oznaczone kodem QR, który po zeskanowaniu przekierowuje do odpowiedniej zakładki na stronie zabytek.pl.

³² Poprzez aplikację Google Maps, na której oznaczono położenie cmentarzy, a w niektórych przypadkach zamieszczono również numery telefonów do lokalnych przewodników (np. cmentarz w Nowym Dworze Mazowieckim, Górze Kalwarii i w Broku).

W przypadku Fundacji Dziedzictwa Kulturowego stworzona została Koalicja Opiekunów Cmentarzy Żydowskich w Polsce³³. Sami o sobie piszą „jesteśmy zwykłymi mieszkańców naszych miast i wsi, samorządowcami, przedstawicielami organizacji pozarządowych, uczniami i studentami, nauczycielami – przyświeca nam wspólny cel”³⁴. Fundacja prowadzi listę opiekunów cmentarzy żydowskich w Polsce, oznaczając na mapie cmentarze zrzeszone w koalicji. Wolontariusze zajmujący się poszczególnymi obiektami dbają o ich stan zachowania, m.in. poprzez systematyczne prowadzenie prac porządkowych i renowacyjnych.

Oprócz zorganizowanych grup społeczników należy również wymienić pojedyncze osoby, których zaangażowanie w przywracanie pamięci o miejscach cmentarnych. W tym miejscu należy wymienić przez Krzysztofa Bielawskiego, twórcę strony Cmentarze żydowskie w Polsce³⁵ oraz autora książki pt. *Zagłada cmentarzy żydowskich*, w której przedstawiono skatalogowane cmentarze znajdujące się na terenie całego kraju.

Nie wszystkie cmentarze ludności żydowskiej po okresie II wojny światowej doczekały się upamiętnienia i uporządkowania. Jednakże w wielu przypadkach renowacji przysłużyły się działania Fundacji Rodziny Niessenbaumów, która powołana została w 1983 r. W ramach działalności odbudowywano cmentarze i upamiętniano miejsca walki i męczeństwa. W latach 2015 – 2019 prowadzona była Międzynarodowa Letnia Szkoła PIYE. Głównym polem działań Fundacji była edukacja oparta na dialogu i wzajemnym szacunku wobec dziedzictwa kultury żydowskiej³⁶.

Również cmentarz w Nowym Dworze Mazowieckim, dzięki interwencji Fundacji, przeprowadzono od 2006 r. prace porządkowe w celu inwentaryzacji pozostałości po grobach oraz wtórnych pochówków szczątków ludzkich. Cmentarz został ogrodzony, od strony ul. Przytorowej postawiono bramę. Za bramą ustawiono betonową ścianę, na której umocowano ocalałe macewy. Drugą ścianę z macewami ustawiono w 2019 r. Obecnie cmentarz jest własnością Skarbu Państwa pod opieką Gminy Nowy Dwór Mazowiecki³⁷.

W trakcie prospekcji terenowej w lutym 2023 r. zaobserwowano, że kirkut w Nowym Dworze Mazowieckim otoczony jest metalowym ogrodzeniem z trzech stron, a z czwartej murem. Na cmentarz prowadzi metalowa brama z symbolem Gwiazdy Dawida. Za ogrodzeniem, zwrócona w stronę wejścia, ustawiona jest tablica informacyjna – druga, zawierająca historię miejsca, znajduje się po prawej stronie od wejścia. Na szczyt kirkutu prowadzą schody (z ułożonych na powierzchni gruntu betonowych płyt), których zwieńczenie przechodzi w ścieżkę, której fragment został utwardzony poprzez położenie siatki z tworzywa sztucznego. Na terenie cmentarza znajdują się przewrócone i połamane nagrobki oraz odsłonięte murowane wnętrza jam grobowych. Na wzgórzu od strony muru zachowany pozostał układ grobów. Bliżej muru widoczne są znaczne zniszczenia cmentarza, powstałe na skutek wybierania piaski,

³³ <https://cmentarzeyydowskie.org/>

³⁴ <https://cmentarzeyydowskie.org/o-koalicji/>

³⁵ www.cmentarze-zydowskie.pl

³⁶ <https://www.polin.pl/pl/fundacja-rodziny-nissenbaumow>

³⁷ www.nowydworjewishmemorial.com.; <http://cmentarze-zydowskie.pl/nowydworm.htm>

w tym miejscu leżą także zniszczone nagrobki. Z ocalałych macew utworzono, wspomnianą już ekspozycję. Frontem do niej ustawiono pomnik z listą nazwisk osób zmarłych, których udało się zidentyfikować pomimo zniszczeń dokonanych na cmentarzu.

Co najważniejsze, na ogrodzeniu umieszczono tablicę informacyjną, na której znajdują się dwa numery telefonów, do osób które otwierają kirkut dla zwiedzających³⁸. Ponadto kod QR umożliwia odczytanie danych o cmentarzu na stronie internetowej, co umożliwiło zapoznanie się z historią miejsca. Cmentarz widoczny jest w aplikacjach map, co pozwala na bezproblemowe dotarcie do niego. Przy kirkucie znajdują się także wydzielone miejsca parkingowe. Jedna z tablic zawiera numery telefonów do osób opiekujących się cmentarzem, które otwierają bramę dla zwiedzających i proponują lekcję historii miejsca dla zainteresowanych.

Bramę prowadzącą obecnie na cmentarza ustawiono w 1984 r. na jego terenie. Pięć lat później, w 1989 r. ustawiono nowe ogrodzenie cmentarza oraz wybetonowano podjazd do cmentarza, jak również osłonięto studnię. Prace te zostały zainicjowane przez Fundację Rodziny Nissenbaumów. Karta cmentarza została założona w 1985 r., natomiast do rejestru zabytków kirkut w pisano w 1990 r. (nr A-1408)³⁹.

W 1991r. podjęto prace budowlane w celu odnowienia ohelu upamiętniającego pochówki cadyków. Najstarsza zachowana macewa datowana jest na 1840 r. na terenie cmentarza ustawiona została furta przeniesiona z dawnego miejsca zamieszkania rodziny Alterów⁴⁰. Następnie w latach 2009-2010 przeprowadzono inwentaryzację macew znajdujących się na terenie cmentarza. W 2018 r. na cmentarzu umieszczono tablicę informacyjną w ramach programu inwentaryzacji kirkutów prowadzony przez Narodowy Instytut Dziedzictwa we współpracy z Muzeum Historii Żydów Polskich⁴¹.

W 2023 r. dojazd do cmentarza możliwy jest poprzez wpisanie go w jedną z aplikacji map. W opisie cmentarza na Google Maps widoczny jest numer telefonu do p. Mateusza Blicharza – lokalnego przewodnika zajmującego się kirkutem z upoważnienia Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie oraz odnośnik do strony: <https://cemetery.jewish.org.pl/>. Możliwe jest umówienie się z przewodnikiem, który oprowadza po cmentarzu i opowiada historię gminy żydowskiej w Górze Kalwarii. Kod QR umieszczony na tablicy informacyjnej znajdującej się na bramie cmentarza pozwala na zapoznanie się z historią miejsca na stronie zabytek.pl.

³⁸ Autorka niniejszej pracy skorzystała z tej możliwości zwiedzania, bez uprzedniego umówienia się. Przewodni zjawił się po wykonaniu telefonu z prośbą o otwarcie bramy cmentarza.

³⁹ <https://zabytek.pl/pl/obiekty/gora-kalwaria-cmentarz-zydowski>; <http://cmentarze-zydowskie.pl/gorakalwaria.html>

⁴⁰ <https://zabytek.pl/pl/obiekty/gora-kalwaria-cmentarz-zydowski>; <http://cmentarze-zydowskie.pl/gorakalwaria.html> ; <http://www.shabbat-goy.com/>

⁴¹ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/384-gora-kalwaria/114-cmentarze/13451-cmentarz-zydowski-w-gorze-kalwarii-ul-zakalwaria>

Ogłędziny stanu zachowania cmentarzy żydowskich

Autorka niniejszego artykułu, w ramach przygotowywania pracy zaliczeniowej w Akademii Dziedzictwa (edycja XVI), przeprowadziła kwerendę źródłową w celu ustalenia lokalizacji cmentarzy żydowskich na terenie Mazowsza. W następnej kolejności wytypowano 50 miejsc, na których pozostały widoczne ślady po dawnych cmentarzach (macewy lub zrekonstruowane budynki, w tym np. ohele). Następnie wykonana została prospekcja terenowa na 19 wybranych cmentarzach w celu zadokumentowania ich stanu zachowania i informacji, które są o nich udostępnione⁴².

W pierwszej kolejności, w celu uzyskania informacji o stanie zachowania cmentarzy, przeprowadzono kwerendę w dostępnych bazach danych, m.in. Narodowego Instytutu Dziedzictwa⁴³, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN⁴⁴ oraz Fundacji Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce⁴⁵ i Fundacji Dziedzictwa Kulturowego⁴⁶. Należy podkreślić, że są to strony ogólnie dostępne, z których każdy odwiedzający może pobrać niezbędne informacje (np. ze strony NID możliwe jest pobranie kart cmentarzy).

Drugim źródłem pozwalającym na pozyskanie częściowych informacji jest wykorzystanie wirtualnych map przeznaczona dla podróżujących (np. Google Maps, Maps Me, Mapy.cz), na których oznaczono te miejsca. Aplikacje te pozwalają na wytyczenie trasy dotarcia do obiektów (samochodem, pieszo lub korzystając z komunikacji miejskiej). W aplikacji Google Maps niektóre spośród cmentarzy mają wpisana również krótką informację o miejscu oraz udostępnione są zdjęcia zabytków lub samego terenu. W niektórych przypadkach zamieszczone są linki, które pozwalają na przeniesienie na stronę sztetl.org.pl lub cementery.jewish.org.pl i pozyskanie informacji o historii.

W przypadku niektórych cmentarzy widnieją informacje o społecznych opiekunach na stronie Google Maps. Taka sytuacja ma miejsce w przypadku cmentarzy w Nowym Dworze Mazowieckim i Górze Kalwarii. Ponadto w obu przypadkach na tablicach informacyjnych zamieszczone są numery telefonów, które umożliwiają kontakt z opiekunami, którzy otwierają bramy oraz oprowadzają po terenie cmentarzy. Opiekunowie cmentarzy zapewniają nie tylko propagowanie wiedzy o historii społeczności żydowskich, lecz także sprawują pieczę nad tymi obiektami i uniemożliwiają lub minimalizują akty wandalizmu

⁴² Była to część pracy pt. Judaistyczne dziedzictwo kulturowe w przestrzeni publicznej miast Mazowsza na przykładzie projektu „Szlakiem kirkutów”, przygotowanej w ramach studiów w Akademii Dziedzictwa. W ramach prowadzonego projektu wybrano 50 cmentarzy, na których zachowała się część infrastruktury cmentarnej, w tym pozostałości *macew* i domów pogrzebowych oraz te, na których odbudowano *ohele*.

⁴³ zabytek.pl

⁴⁴ sztetl.org.pl

⁴⁵ cementery.jewish.org.pl

⁴⁶ <https://cmentarzewydowskie.org/>

Podsumowanie

Cmentarze ludności żydowskiej znajdujące się we współczesnych granicach Polski są bardzo zróżnicowaną pod względem stanu zachowania grupą. Niektóre spośród nich nadal pozostają zniszczone, zarośnięte i niewidoczne w krajobrazie. Część z nich doczekała się uporządkowana, lecz pozbawiona obecnie opieki, co prowadzi do ich dalszej dewastacji. Natomiast w przypadku miejsc objętych ochroną przez Fundacje lub osoby prywatne stan zachowania tych miejsc jest znacznie lepszy. Działania takich instytucji, jak wspomniany już Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz Muzeum POLIN przyczyniają się do inwentaryzacji obiektów, dokładnej ich lokalizacji oraz oznakowania. W przypadku dwóch powyżej opisanych cmentarzy zostały one oznaczone tablicami informacyjnymi oraz plakietkami z kodem QR. Jednakże kluczową rolę w przetrwaniu miejsc, jak również pamięci o ich historii, pełnią społeczni opiekunowie zabytków. To dzięki ich zaangażowaniu i pasji cmentarze żydowskie nie tylko nadal trwają, lecz również są obiektami, które można zwiedzać, poznawać i badać.

Pamięć społeczna nadal żywa jest w tych miejscach dzięki zaangażowaniu pojedynczych osób i całych organizacji, fundacji i stowarzyszeń. Na nowo przywracane jest znaczenie tych miejsc dla społeczności żydowskiej – np. do zrekonstruowanego grobu cadyków obecnie odbywają się pielgrzymki chasydów. Dzięki takim działaniom możliwe staje się szerzenie idei wspólnego dziedzictwa kulturowego, które jest niezwykle różnorodne i bogate w swej odmienności, a przez wzajemne poszanowanie i zrozumienie możliwe jest jego przetrwanie.

Bibliografia

Bednarek M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944 – 2019*. Kraków; Budapeszt; Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.

Bergman E., Jagielski K. (2012). Ślady obecności. Synagogi i cmentarze, [w:] M. Adamczyk-Garbowska & F. Tych (red.) *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944-2010*. (471-792). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Bielawski K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „WIEZI”.

Cmentarze żydowskie w Polsce. <http://cmentarze-zydowskie.pl>, dostęp: 05.02.2023

Forecki P. (2015). „Mienie pożydowskie” jako figura polskiego dyskursu publicznego. *Środkowoeuropejskie studia polityczne*, (4), 75-90. <https://doi.10.14746/ssp.2015.4.5>

Fundacja Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce. <https://cemetary.jewish.org.pl>, dostęp (wgląd 01.02.2023)

Fundacja rodziny Nissenbaumów. www.nissenbaum.pl, dostęp: wgląd 08.02.2023

Gmina Wyznaniowa Żydowska w Warszawie. <https://warszawa.jewish.org.pl>, dostęp: 09.02.2023

Google maps. <https://www.google.pl/maps/preview>, dostęp: 08.02.2023

Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trziński A. (2018). *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*. Lublin: Studia Pamięci.

Krajewska M. (1986). Znad grobów Żydów polskich, [w:] B. Wodecki, E. Śliwka (red.), *Religia i kultura żydowska. Materiały z sesji judaistycznej*, 114-126. Pieniężno.

Krajewska M. (1989a). Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska sztuka ludowa – konteksty* (43), 27-44.

Krajewska M. (1989b). Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce. *Polska sztuka ludowa – konteksty* 43 (1-2), 45-59.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Pallotinum. <https://biblia.gosc.pl/rozdzial.php?id=35>, dostęp: 31.01.2023

Wirtualny Sztetl <https://sztetl.org.pl/pl>, dostęp: 09.02.2023

Urban K. (2006). *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944-1966* (wybór materiałów). Kraków.

Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyn zgonu, Dz. U. 1932 Nr 35 poz. 359.

Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. 1959 Nr 11 poz. 62.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2020 Nr poz. 840.

Zabytek.pl. <https://zabytek.pl/pl/>, dostęp: 09.02.2023